

A WELLHAUSEN-PARADIGMA HANYATLÁSA?

SZABADOS ÁDÁM

A tudomány paradigmákkal dolgozik. Először felállít valaki egy hipotézist, mely megmagyarázza és rendszerbe foglalja az ismert tényeket, aztán ha ez a hipotézis elég meggyőző erővel bír, és a tudósok többsége magáévá teszi, tudományos paradigma válik belőle. A paradigma ezután meghatározó befolyással lesz arra, hogy általa a tudósok mit vesznek észre és mit hagynak figyelmen kívül. A paradigma szociológiai szűrőként is viselkedik: a tudományos közvélemény egészen addig az elfogadott paradigma követését várja el a terület kutatására bejelentkező tudósoktól, amíg egy újabb paradigma át nem veszi a régi helyét. Az új belépők először a paradigma kereteit ismerik meg, megtanulják a „játékszabályokat”, és csak utána láthatnak hozzá önálló kutatásaikhoz – immár a kiindulópontként és vezérelvként szolgáló paradigmán belül. Paradigmaváltás éppen ezért ritkán történik, és ha bekövetkezik, akkor is eltelhet néhány évtized, amíg az új paradigma átveszi a régi helyét. A paradigmák olyan hatalmasságok, amelyeket ideig-óráig a halhatatlanoknak járó tisztelettel illetünk.

Julius Wellhausen (1844-1918) forráselmélete ilyen paradigmává nőtte ki magát a Pentateukhoszt (Mózes öt könyve) kutató tudósok körében. Wellhausen (Karl Heinrich Graffal közösen kidolgozott) elméletének az a lényege, hogy a Pentateukhosz (illetve Hexateukhosz) mögött négy forrást (J, E, D, P) feltételez, melyek eredetileg Izráel történetének egymástól független leírásai lehettek. Legkorábbi az Istent Jahve névvel illető J dokumentum, melyet az elmélet szerint júdai írástudók készítettek valamikor Kr. e. 850 körül; az Elohim nevet preferáló E dokumentumot Samária bukása után állították össze az északi királyság területén; a D Jósiás reformja idején született, Júdában; a P névvel illetett papi iratot pedig a második templom időszakának kezdetén, a fogságból való visszatéréskor fogalmazták meg. Wellhausen szerint mind a négy vélt irat saját teológiával, nyelvezettel, politikai állásfoglalással és stílussal bírt. A négy forrás létezéséről nincs közvetlen bizonyíték, de a Graf-Wellhausen hipotézis meggyőzte a tudóstársadalom zömét, és egészen a közelmúltig egyeduralgó paradigmává vált. Hugo Gressman német bibliakritikus 1924-ben egyenesen arra figyelmeztetett, hogy ha valaki részt akar venni a Pentateukhosz kutatásában, annak vagy el kell fogadnia a négyforrás-elméletet, vagy azt kell bebizonyítania, hogy az addigi kutatások teljesen feleslegesek voltak. Érthető okokból az utóbbira kevesen vállalkoztak, ezért nemzedékek használták Wellhausen hipotézisét kizárólagos értelmezési keretnek.

Nem kisebb személyiségre volt szükség a Wellhausen-paradigma felülvizsgálatához, mint Umberto Cassuto (1883-1951) héber Tóra-kutatóra, a jeruzsálemi Hebrew University elismert professzorára. Cassuto 1941-ben jelentette meg héber nyelven, majd 1961-ben angolul is Wellhausen forráselméletének kritikáját. A *Torat HaTeudot* (az angol kiadás címe: *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch*) olaszul írt *La*

Questione della Genesi c. jóval alaposabb tanulmányának összefoglalása. A héber és az angol szövegben folyamatosan az olasz műben található bővebb kifejtéshez irányítja az olvasóit. Cassuto mindenekelőtt szóvá tette, hogy Wellhausen elmélete eredetileg egyszerű hipotézis volt, az utókor mégsem úgy kezelte, ehelyett megkérdőjelezhetetlen tudományos dogmává avatta. A zsidó bibliatudós szerint ez súlyos hiba volt, márcsak azért is, mert a Wellhausen-elmélet szerinte alapjaiban téves. Cassuto a *Torat HaTeudot* lapjain nem csak a hipotézis módosítását javasolta, hanem az egész paradigma elvetését.

A Wellhausen-hipotézis Cassuto szerint nem javításra szorul, hanem lebontásra. A régi, rossz alapra épített szerkezet helyén új épületet kell felhúzni. Nem az viszi előre a kutatást, ha a hipotézis ellentmondásait látva a bibliai szöveget további forrásokot feltételezve atomjaira bontjuk (Wellhausen négyforrás-elmélete ekkor már Hermann Gunkel és mások kezében újabb hagyományrétegekre mállott szét), hanem az, ha a másik irányba indulunk, és észrevesszük a szöveg eredendően egységes és harmonikus szerkezetét. Cassuto ugyanolyan gondos figyelmet fordított a forráskritika által feltárt jelenségekre, mint kortársai, de elutasította a forráskritika művelői által használt értelmezési keretet, és új kiindulópontot szorgalmazott. Cassuto szerint a Pentateukhosz (és különösen a Genézis) egységes műként való kezelése sokkal jobb magyarázatot ad éppen azokra az ellentmondásokra és zavarbaejtő eltérésekre, melyek a forráselmélet eredeti mozgatórugói voltak. A Tóra tele van drámai elemekkel, szójátékokkal, feszültséget keltő kihagyásokkal és ismétlésekkel, melyek irodalmi hatása éppen a látszólagos „ellentmondások” és „eltérések” által jut érvényre. Persze csak akkor, ha a ránk hagyományozott szöveget egységesnek tekintjük. Egységként fogadva viszont a forráskritika által megnevezett jelenségek is a helyükre kerülnek. „Sokak számára az a törekvés, hogy kritikus és tudományos úton kinyerjük a Pentateukhosz hozzánk érkezett egészéből az eredeti forrásokat ahhoz hasonlítható, mintha a rántottából megpróbálnánk újra tojást csinálni.” (*The Documentary Hypothesis*, xv) Cassuto ezzel szemben azt mutatta meg, milyen élvezettel elfogyasztani a rántottát.

A héber tudós művének angol kiadásához Joshua A. Berman zsidó rabbi és teológus írt előszót. Szerinte Cassuto átfogó kritikáját a közel-keleti nyelvek és irodalom ismerete alapozta meg. Ezek az anyagok még nem voltak ismertek, amikor Wellhausen megalkotta hipotézisét. Cassuto amellet érvel például, hogy az isteni nevek cserélgetése (a forráselmélet egyik alapjául szolgáló jelenség) megszokott narratív eszköz volt a bibliai időszak irodalmában. Cassuto arra is rámutat, hogy az ismétlések és ugyanazon témák többszöri felbukkanása, ami a forráskritikusokat újabb és újabb hagyományrétegek vizionálására készítette, valójában ismert irodalmi stílusesszók voltak abban az időben. Még a qumrani tekercek között is találunk arra példát, hogy egyetlen szerzőtől származó szöveg ilyen technikákat alkalmaz. Cassuto szerint a forráselmélet megalkotói a saját koruk irodalmi ízlését és követelményeit húzták rá a bibliai szövegre, és figyelmen kívül hagyták (talán nem is ismerték?) az ókori világ teljesen más elvárásait és

konvencióit. A Wellhausen-paradigma követői Cassuto szerint ráadásul körkörös érvelésbe menekültek, amikor az elmélet buktatóival szembesültek. A Wellhausen-hipotézis egyik közismerten gyenge pontja például az, hogy „rossz” nevek bukkannak fel olyan helyeken, ahol az elmélet szerint más isteni névnek kellene állnia. A forráskritikusok ilyenkor azzal védekeznek, hogy a redaktor tévedésből írt másik nevet azokra a helyekre. Cassuto szerint viszont az anomáliák és ezek erőtlén magyarázatai inkább a hipotézis hitelességét ássák alá.

A firenzei születésű, széles látókörű, nagy európai és klasszikus műveltségű Cassuto Wellhausen elméletét az európai gondolkodás trendjeinek sorában is elhelyezte, hogy rámutasson a hipotézis mögött álló szubjektív előítéletekre. A könyve első fejezetében amellet érvel, hogy a forráselmélet ugyanannak a tizenkilencedik századi evolúciós gondolkodásnak a jeleit viseli magán, mint a korabeli Homérosz-kutatások. Ez az evolúciós gondolkodás egyben romantikus is: a változást az ősi, természetes spontaneitástól a megállapodottságon át a szabályozottság hanyatló szakaszáig tartó ívben rajzolja meg. Wellhausen elmélete eszerint azt feltételezi, hogy a valláson belül folyamatos fejlődés figyelhető meg, és a legkorábbi, legősibb (J és E) tükrözi leginkább a tudatalatti spontán megnyilvánulásait, míg a későbbi iratok (P és D) a rituálék dekadenciába hulló vallásosságát öntik formába. A forráselmélet evolúciós-romantikus kulturális meghatározottságára később más tudósok is rámutattak.

Természetesen Cassuto is a korának és vallásának a gyermeke volt, de az alapossága, a nyelvi hozzáértése, a szöveg iránti tisztelete és a poétikus megfogalmazásokkal kapcsolatos művészi érzéke miatt számomra rendkívül rokonszenves a megközelítése. Örülök, hogy a szöveget külső bizonyítékok nélkül, feltételezések alapján darabokra szedő forráselmélet nem maradt komoly kritika nélkül. A kritika ráadásul olyan irányból jött, amelyet hosszútávon nem lehet figyelmen kívül hagyni, és egybeesett azzal a tágabb tudományos világban végbemenő hermeneutikai trendváltással is, mely a szubjektív, emberi, művészi és holisztikus szempontoknak a korábbiaknál nagyobb teret biztosít. Azután, hogy sok évtizeden át teológusok csak nagyítóval és ecetes ollóval nyúltak a szöveghez, Cassuto végre úgy közelített Mózes öt könyvéhez, hogy engedte a szöveget egészként is élni és hatni. Cassuto látta a fától az erdőt, és így annak a paradigmaváltásnak lett az úttörőjévé, melyben a forráskritika szerepét fokozatosan az irodalomkritika vette át. A Cassuto által javasolt revízió lassan, de hatékonyan erodálta a forráselmélet talapzatát.

Cassuto munkásságát közel fél évszázadon keresztül csend és hallgatás övezte, a neve inkább csak a bibliográfiákban kapott helyet, az érveit érdemben nem vizsgálták. Ennek a csendnek és hallgatásnak vége. A Wellhausen-paradigma kritikusi között ma már egyaránt vannak konzervatív és konzervatívnak nehezen mondható teológusok. D. W. Baker az előbbieket között említi T. D. Alexander, D. A. Garrett, M. H. Segal és P. J. Wiseman, az utóbbiak között M. Noth, J. van Seters, R. Rendtorff, S. Talmon, R. N. Whybray, C. Westermann, I. M. Kikawada és A. Quinn nevét (*Dictionary of the*

Old Testament: Pentateuch, IVP, 2003, 804). Az eredeti hipotézis bírálói között van G. J. Wenham, J. G. McConville, J. Joosten és közvetve John H. Sailhamer is. A sokasodó kritika persze nem jelenti azt, hogy Cassuto irodalmi megközelítése máris átvette volna a Wellhausen-hipotézis helyét. A négyforrás-elmélet elvetése önmagában a mózesi szerzőséget sem bizonyítaná (maga Cassuto is inkább a Kr. e. 10. századra tette az egységes Genesis keletkezését). A nagy nyugati teológiákon a Wellhausen-paradigma egyelőre él. De már nem virul, és egyre kevesebben tartják halhatatlannak. Paradigmaváltás zajlik. A tendenciákat figyelve számomra most az sem elképzelhetetlen, hogy a Pentateukhosz-kutatásban nemsokára Mózes szerepe is jelentősen felértékelődik.